

**ПІДПРИЄМНИЦЬКІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ ХУТІРСЬКИХ
ТА ВІДРУБНИХ ГОСПОДАРСТВ В ПРОЦЕСІ ЗДІЙСНЕННЯ
СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ**

У статті аналізується вплив столипінської аграрної реформи на розвиток підприємництва у сільському господарстві.

В ході вдосконалення аграрних відносин на основі положень аграрної реформи 1861 р. відбувався вихід селян на хутори та відруби. Однак масового характеру це набрало в період здійснення столипінської аграрної реформи.

Вчені початку ХХ ст. – А. Зак, С. Прокопович, А. Кауфман та ін. – в ході здійснення аграрної реформи давали оцінку реалізації системи заходів уряду, їх економічного ефекту як загалом у Російській імперії, так і окремих її регіонах [1]. Свідченням посилення уваги до справи покращення стану сільського господарства є „огляди діяльності сільськогосподарських товариств”, які здійснювали у кожній губернії і результати їх публікувалися в пресі, видавалися окремими книгами. У радянський період ряд вчених зверталися у своїх публікаціях до аналізу розвитку сільського господарства України після реформи П. Столипіна, зокрема О. Погребинський, Ф. Лось, А. Введенський, Л. Г айдай та ін. [2].

В умовах розвитку ринкових відносин у сільському господарстві посилилася увага до проблеми вивчення історичного досвіду проведення столипінської аграрної реформи. У зв'язку з цим варто виділити дослідження І. Власюка, В. Бочарова, Л. Ігнатової, В. Сажко, Ю. Поліщука, М. Якименка та ін. [3].

Автор даної статті робить спробу проаналізувати розвиток підприємництва в аграрному секторі губернії Південно-Західного краю, зумовленого соціально-економічними змінами в умовах формування ринкових відносин.

Столипінська аграрна реформа була спрямована на інтенсифікацію сільського господарства на основі приватної власності на землю, збільшення товарності селянських господарств. Це була спроба побудувати стабільну систему народного господарства, подолати агротехнічну відсталість землеробства шляхом створення „мішного землевласника, який міг би протистояти дикому напівголодному селу, яке не звикло поважати ні свою, ні чужу власність” [4].

Столипінська аграрна реформа включала ряд законодавчих актів царського уряду, зокрема, 9 (22) листопада 1906 р., 14 (27) червня 1910 р.; 29 травня (11 червня) 1911 р.

9 листопада 1906 р. був опублікований царський указ „Про доповнення деяких постанов діючого закону стосовно селянського землеволодіння і землекористування”, який поклав початок столипінській аграрній реформі. Згідно з указом, кожному селянинові-домогосподарю надавалось право закріплювати свій земельний наділ у приватну власність. Після цього він міг зі своєю землею вийти на хутір чи відруб, або продати її. Причому, поміщицькі землі, як і раніше, залишалися за їх власниками. Домогосподарі, які закріпили землю у приватну власність, мали право вимагати від сільської громади, щоб вона звела їхні землі в одну ділянку – хутір або відруб. А перехід „цілих громад як з обштинним, так і з подвірним землекористуванням, до ділянкового землеволодіння здійснюється за

рішенням, двох третин селян, які мають право голосу на сході” [5]. Закріплюючи землю в приватну власність міг не всякий член сім’ї, а тільки домогосподар. Указ 9 листопада 1906 р. був спрямований проти общинної власності, яку доти підтримувало аграрне законодавство, він дбав про розвиток особисто-приватної власності на землю. Основними формами виходу з общини були хутори і відруби. В зв’язку з цим В. Марочко зазначає: „Для Столипіна ліквідація общини не становила основної мети. Найважливішим було створення середнього класу землевласників, спроможних господарювати за умов ринкової економіки” [6].

Після обговорення указу в Державній Думі і Державній Раді він був затверджений і 14 червня 1910 р. виданий як закон „Про доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння”. Статті нового закону були спрямовані на більш рішуче руйнування общинного землеволодіння, що створювало умови для впровадження принципів підприємництва в розвитку сільськогосподарського виробництва. Домогосподар мав можливість розгорнути свою ініціативу, проявити підприємницький хист, розпоряджаючись власною землею. Зокрема, стаття 1 вказаного закону вимагала обов’язкового переходу всіх селян до особистої власності на землю в тих сільських громадах, в яких протягом останніх 24 років не було загальних переділів земель. А указ 9 листопада 1906 р. давав лише право селянину вимагати від сільської громади закріплення за ним землі у приватну власність і виділення його з общини. Безпередільні общини вважались такими, що перейшли до особистої власності на землю, в яких земля фактично ставала володінням окремих дворів. Новий закон, на основі статті 45, давав права селянам-підвірникам переходити на хутори та відруби за згодою простої більшості голосів сільського сходу, тоді як доти була потрібна згода 2/3 голосів.

Цьому сприяла і активізація діяльності губернських і повітових землевпорядних комісій, які були створені у 1906-1907 рр. Відповідно закону „Про землеустрій”, виданий урядом 29 травня 1911 р., вказані комісії були наділені правом більш прискорено проводити цілий ряд землевпорядних робіт по створенню хуторів та відрубів. Цей закон дозволяв селянам уже без згоди общини приватизувати свій наділ.

Відомо, що до 1906 р. в українських губерніях існувало багатосмузжя, черезсмузжя і сервітути, які були вигідними для поміщиків і створювали труднощі в землекористуванні селянам. Тому одержання селянами права на зведення земель в єдине ціле – відруб, а також на земельний наділ у полі з правом заснування хутірського господарства – сприяло розвитку ініціативи підприємливості селян, підвищенню прибутковості їхніх господарств.

Таким чином, столипінська аграрна реформа передбачала здійснення таких основних заходів: вихід селян з общини і закріплення за ними землі у приватну власність; створення хутірських та відрубних господарств; продаж казенних та поміщицьких земель через Селянський Поземельний банк, переселення малоземельних селян центральних районів на постійне проживання в малозаселені окраїнні місцевості – Сибір, Далекий Схід.

Здійснення столипінської аграрної реформи в губерніях Південно-Західного краю мало свої особливості. Якщо протягом 1906 – 1914 рр. по всій Російській імперії закріпили землю в особисту власність майже чверть усіх селянських господарств, то тут цей процес охопив 48,6 % господарств з общинним

землеволодінням [7]. Це пояснювалось тим, що на Правобережжі переважало подвірне землеволодіння.

В зв'язку з цим варто зазначити, що процес утворення хуторів в губерніях Південно-Західного краю почався ще до столипінської реформи. Так, до 1906 р. в 7 північних волостях Житомирського повіту Волинської губернії утворилось 9246 хуторів. Площа розселення склала 85611 дес. надільної землі і 273 дес. купленої, так що в середньому площа одного хутора склала 9,3 дес. [8]. В цьому ж повіті протягом 1888 – 1907 рр. ще до утворення Землевпорядної комісії до поліпшених форм землекористування перейшло 9655 дворів на площі 86 610 дес. землі [9]. У Володимир-Волинському повіті за 1903 – 1904 рр. на хутори і відруби перейшли 629 дворів з площею землі, яка їм належала 4314 дес. 981 саж. [10]. Виходили на хутори й відруби найбільш енергійні, підприємливі селяни, які більш ефективно вели свої господарства.

Така ситуація полегшувала вихід селян на хутори й відруби і в подальшому, з початком столипінських аграрних перетворень. Наявність по сусідству хуторів, де господарі одержували значно кращі врожаї, служили прикладом того, що може дати реформа. Так, у Дубенському повіті Волинської губернії протягом 1908 – 1910 рр. до хутірського і відрубного землекористування перейшли 737 одноосібних господарств на площі 4 656 дес. землі [11]; у Володимир-Волинському повіті протягом 1907 – 1910 рр. утворилось 1 218 одноосібних володінь (хутірських і відрубних) на площі 9 007 дес. землі [12]; у Житомирському повіті протягом цього ж періоду утворилось 2 375 одноосібних володінь (хутірських і відрубних) на площі 20 210 дес. 491 саж. землі [13].

Чимало матеріалів, в тому числі листи груп і окремих селян, свідчать, що значна кількість сільськогосподарських товаровиробників прагнули одержати відповідні земельні масиви для утворення хуторів. 4 травня 1909 р. група селян с. Ягодин Володимир-Волинського повіту звернулася з листом до Волинської Землевпорядної комісії такого змісту: „Ми, у більшості, бажаємо і просимо дати можливість одержати хутори“. Надання хуторів вони розглядали як вихід із злиденного становища і одержання можливості краще господарювати [14].

В ході здійснення аграрних перетворень активізувалась робота державних структур на місцях, зокрема, мирових селянських установ, землевпорядних комісій, Селянського Поземельного банку, створювались агрономічні та ветеринарні служби для надання різних послуг селянським господарствам для більш інтенсивного їх розвитку. Так, у звіті губернатора Волинської губернії за 1910 р. по селянському питанню йдеться про те, що мирові селянські установи продовжували посилену роботу по виконанню законів 14.06.1910 р. і 29.05.1911 р., сприяли організації у волостях установ дрібного кредиту, завідували продовольчою частиною, а також несли на собі обов'язки поземельного влаштування значної кількості сільських обивателів [15].

Підвищенню ефективності використання земельних угідь сприяли заходи щодо осушення боліт. Зокрема, у Волинській губернії в цій справі брали участь органи державної влади у Овруцькому, Рівненському, Дубенському і Луцькому повітах. Однак, не повсюди така необхідна робота проводилась. Із урахуванням цього у жовтні 1912 р. проводилась нарада, на якій обговорювалось питання про відновлення в губернії крупних робіт по осушенню боліт. Адаже в губернії було

понад 500 тис. дес. землі, що були заболочені. Робота по здійсненню заходів щодо перетворення заболочених земель у польові угіддя вважалась необхідною і надзвичайно важливою [16].

Здійснювалися заходи спрямовані на поширення принципів підприємництва у діяльності хутірських і відрубних господарств. Створювались прокатні станції сільськогосподарської техніки. Для поширення продуктивних сортів сільськогосподарських культур, нових сівозмін, які найбільше відповідали місцевим умовам, створювались пункти пільгового продажу насіння і виділялись показові поля. Для поширення знань про переваги використання мінеральних добрив і наочної демонстрації їх впливу на врожаї були виділені показові ділянки.

Був ще один чинник, який впливав на вихід селян на хутори й відруби. Як відомо, для цього потрібні були певні кошти, і тому не кожен господар міг наважитися на вихід. Тому держава проводила сприятливу кредитну політику: тим, хто виходив на хутір, давали безпроцентний кредит терміном на 55 років, а тим, хто виходив на відруб – під 5 % річних.

Створенню хутірських і відрубних селянських господарств, більш прибутковому їх веденню, придбанню землі у приватну власність, сприяв також кооперативний рух. Вже в 60-х рр. ХІХ ст. в українських губерніях виникли перші кооперативи. Так, у Волинській губернії на кінець 1901 р. діяло 32 селянських кредитних товариства з сумою кредитів 303 658 руб. І 17 позичково-ощадних товариств з сумою кредитів – 567 798 руб. [17].

Кооперативний рух розвивався на принципах підприємництва. Найбільше відкривалося споживчих товариств. Крім того, засновувалися сільськогосподарські, позичкові, позичково-ощадні товариства, було також утворено ряд збутових кооперативів – бджільницьких, молочарських, садівничих та інших. На початку 1911 р. в Україні було понад 8,5 тис. кооперативних об'єднань. Зокрема, на Волині діяли 250 кооперативних об'єднань, в тому числі 80 споживчих товариств, 136 позичкових товариств, 29 позичково-ощадних товариств, 5 сільськогосподарських товариств [18]. Така ж тенденція спостерігалась і в інших українських губерніях. Архівні документи свідчать, що в 1913 р. в Урицькому повіті Подільської губернії працювало 105 сільськогосподарських споживчих та інших кооперативних об'єднань, в яких за підрахунками автора було 8 889 членів [19]. Різні сільські кооперативні об'єднання ставали своєрідними школами формування „культурних селянських господарств”, власники яких могли одержувати тут агрономічні знання, покращені сорти насіння тощо. Згодом споживчі товариства почали займатися посередництвом у забезпеченні селян необхідними засобами виробництва, зокрема сільськогосподарськими машинами. Їхньою реалізацією займалися земські та приватні склади, кількість яких постійно збільшувалася.

Діяльність позичкових і сільськогосподарських товариств сприяла тому, що селянські господарства дедалі більше використовували вдосконалені засоби виробництва, машини. У більшості господарств замість сохи приходив плуг. Широко використовуються сівалки, віялки, жатки, молотарки. Селяни у більшості своїй починають використовувати органічні добрива на своїй землі.

Значну увагу питанням розвитку підприємництва у аграрній сфері приділяли земства. Так, Волинське губернське земське управління сприяло фінансуванню

землеробів для купівлі потрібних знарядь, машин, насіння. У 1911 р. при Губернській управі було створено спеціальне Посередницьке бюро, яке вирішувало питання про надання невеликих кредитів селянам із земської каси [20]. В його віданні було 15 сільськогосподарських складів, які займались доставкою населенню необхідної сільськогосподарської техніки, знарядь, насіння і добрив по більш низьким цінам ніж на приватних складах. Причому зниження ціни ні в якому разі не повинно було впливати на якість товару [21]. Однак, «деяка частина населення губернії, в тому числі більшість хуторян, зовсім були позбавлені організованого кредиту і навіть простої можливості купити необхідні машини і знаряддя через повну відсутність сільськогосподарських складів в деяких місцях губернії» [22]. Незважаючи на це, діяльність вказаного спеціального Посередницького бюро принесла користь у запровадженні прогресивних методів і засобів господарювання.

Столипінська реформа на українських землях, де вже було чимало заможних селян, мала позитивні наслідки. Найінтенсивніше зростали хутірські та відрубні господарства у степових губерніях і на Волині [23].

За 1907 – 1911 рр. в Україні вийшли на хутори і відруби 226 520 господарств, які загалом мали 1 803 001 дес. землі. Зокрема, у Волинській губернії вийшли на хутори і відруби за вказаний період часу 20 028 дворів, що становило 10.6 % від загальної кількості селянських господарств губернії. На Київщині ж вийшли на хутори і відруби 27 241 дворів (7,5 %), а в Подільській губернії, відповідно, – 8 841 селянське господарство (2,2 %). Разом з тим, у степових губерніях України, кількість селян, які скористалися столипінською реформою, і стали індивідуальними господарями, була значно більшою. Так, у Одеській губернії, вийшли на хутори і відруби 22,5 % селянських господарств, а у Катеринославській – 30,9 % [24]. Однак, зауважимо, що на Правобережжі ще до реформи близько 43 % селян були на подвір'но-сімейному землеволодінні, у той же час на півдані України таких до реформи було близько 18 %. Безумовно, розвиток ринкових відносин, зростання прибутковості сільського господарства, особливо у багатих на чорнозем країях, перетворювало землю у товар, ринкова вартість якої постійно зростала. Це в значній мірі сприяло активному виходу селян з общини. І держава підтримувала таких господарів, надаючи пільгові кредити для придбання землі, сільськогосподарського інвентарю.

Характерно, що значну кількість земель жителі хуторів і відрубів купили у Селянського поземельного банку. У 1907 – 1910 рр. він продав їм 19 389 дес. землі, в тому числі хуторам – 8 211 дес. землі (47,4 % усієї проданої землі), а відрубам – 3 546 (18,3 % усієї проданої землі). Із року в рік зростала кількість індивідуальних покупців, у 1909 р. вони становили 24,6, у 1910 – 59,6, у 1911 – 66,3 % [25].

Хутірські та відрубні господарства губерній Правобережної України були невеликими. Зокрема, на Волині у середньому на одне з них припадало лише 8,4 дес. У той же час на один звичайний селянський двір припадало 7,9 дес. [26]. Практично, це був той мінімум землі, без якої хутірська система ставала менш економічно вигідною, ніж подвірна.

Подальша доля хутірських і відрубних господарств краю не була однаковою для всіх. Багато з них розвивалися успішно, і їхні господарі цілком задовольнялися

новим життям. Так, господар одного з хуторів на „Паромовських волоках” Горошківської волості Житомирського повіту І. Яковенко, у якого було 6,5 дес. надільної землі, відзначав, що: „...жити на хуторі куди краще і ось чому: те, що я раніше робив за тиждень, тепер через близькість земель до господи я встигаю зробити за 2 – 3 дні. Тільки тепер я став повним господарем своєї землі; завдяки кращим врожаям у мене збільшилось грошей; є всі умови займатися тваринництвом, яке стало значно продуктивнішим і т.д.” [27].

Досвід засвідчував, що фермерство ставало одним з дійових шляхів до відродження підприємницької діяльності сільськогосподарських товаровиробників, високоефективного ведення сільськогосподарського виробництва. Фермер, отримуючи засоби виробництва у приватну власність, мав значні стимули для підвищення продуктивності праці, господарського ставлення до землі, дотримання вимог технології виробництва, введення інновацій. У фермерських господарствах відбувалося об'єднання функцій власності, праці та управління в одній особі, що створювало додатковий імпульс і до ведення сільськогосподарського виробництва ефективним способом. Безпосередня відповідальність за результати діяльності, добробут сім'ї робило селянські (фермерські) господарства більш стабільними, гнучкими, пристосованими до функціонування в ринкових умовах.

Про більш широке застосування принципів підприємництва в сільськогосподарському виробництві свідчило зростання товарообігу селянської надільної землі, посилення мобілізації земельної власності, поглиблення диференціації села. Відбулося зрушення в бік застосування принципів підприємництва в поміщицьких господарствах (зростання кількості найманих робітників в поміщицьких економіях, розширення використання сільськогосподарських машин, оптова реалізація виробленої продукції тощо).

За даними тогочасної статистики після реформи 1906 р. селянські господарства нарощували виробництво зерна, цукрових буряків, картоплі, хмелю на ринок, серед них з'являються високорентабельні господарства. Так, за обсягом прибутку десятини землі вони наближалися до поміщицьких. Зокрема, у маєтках братів Терещенків прибуток з десятини пшениці становив 27 крб., у заможних селянських господарствах Волинської губернії – 25,5 крб. [28].

Всі ці процеси в сільському господарстві викликали розширення внутрішнього ринку. Селяни, які поселились на хуторах і відрубках, виявляли великий попит на землю, сільськогосподарські машини, побутові товари. На це, зокрема, вказує значне зростання кількості ярмарків, які були одними з основних місць збуту сільськогосподарської продукції.

Впровадження принципів підприємництва в цілому призвело до зростання продуктивності сільського господарства, яке набувало товарного характеру. Набагато збільшився експорт хліба за кордон. Росія в 1912 р. вивозила 651 млн. пудів хліба, з них близько 43 % давала Україна [29]. Все це свідчило про позитивні наслідки столипінської аграрної реформи; створення хутірських і відрубних господарств сприяло зростанню продуктивності сільського господарства, включенню селян у систему ринкових відносин.

Проте варто зазначити, що не всім селянам, які вийшли з общини, вдалося стати успішними господарями. Столипінська аграрна реформа призвела до

соціального розширення селянства. Держава підтримувала у першу чергу сильних господарів, що зумовлювало незадоволення бідних і економічно слабших селян. Разом з тим зростання заможності успішних господарств викликало певну заздрість і незадоволення у бідніших, що нерідко виливалося у підпали господарств перших. На жаль, влада відпустила бідніших селян на самовиживання, не забезпечивши їм підтримки. Через це значна частина селян змушена була продавати свої мізерні наділи заможнішим і переходити у верству найманих сільськогосподарських робітників. Однак, у загальному підсумку, аграрні перетворення сприяли інтенсифікації сільського господарства, яке набувало виразно товарного характеру, виключні умови виживання і конкуренції змушували проявляти підприємницьку ініціативу і чуття ринку, його кон'юнктури.

Література

1. Зак А. Крестьянский поземельный банк. – М., 1911 – 607 с.; Прокопович С. Аграрный кризис и мероприятия правительства. – М., 1912. – 223 с.; Кауфман А. Аграрный вопрос в России: Курс нар. ун-та. – М., 1918. – 167 с.
2. Погребинський О. Столипінська реформа на Україні. – Х., 1931. – 128 с.; Лось Ф.С. Україна в роки столипінської реакції. – К., 1944. – 139 с.; Введенский А.Д. Аграрная реформа Столыпина и ее экономические последствия на Украине: автореф. дис. . канд. эконом. наук – Х., 1957. – 17 с.; Гайдай Л.И. Развитие капитализма в крестьянском хозяйстве Правобережной Украины (1906 – 1914 гг.): Дис канд. ист. наук. АН УССР, Ин-т Истории. – К., 1978. – 183 с.; Гайдай Л.И. Деякі аспекти капіталістичної еволюції селянських господарств Правобережної України (1906 – 1914) // Укр. іст. журн. – 1982. – № 7. – С. 117 – 121;
3. Власюк І.М. Вплив Столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України. – Дис... канд. істор. наук. 070001 – К., 2000; Бочаров В.В. Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківських губерніях (1906 – 1916 рр.). – Дис... канд. істор. наук. 070001 – Донецьк 2001; Ігнатова Л. Аграрна реформа П.А. Століпін та її здійснення в Україні. (1906 – 1911): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – О., 2002. – 19 с.; Поліщук Ю. Столипінська аграрна реформа на Волині. – К., 1999. – 115 с.; Сажко В.В. Проблеми аграрних перетворень в Україні в 1900 – 1913 рр.: Історико-політичний аспект: Дис. ... канд. іст. наук. 070001. – Кам'янець-Подільський 2005. – 199 с.; Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861 – 1918 рр.) // УІЖ – 1996. – № 1. С. 3 – 14.
4. Волковинський В.; Левенець Ю. П. А. Століпін: з життя та державної діяльності // Український історичний журнал. – 1991. - №4. – С. 118.
5. Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание 3-е. том XXXVI. – 1906. – С. 970.
6. В. Марочко. Століпін і його реформи. Газета „Сільський час”. 9 лютого 2001. № 6.
7. Історія Української РСР у 8 т. 10 кн. – Т. 4. – К., 1978. – С. 195.
8. ДАЖО. Ф. 67. Оп. 1 доп. Спр. 315. Арк. 7.
9. ДАЖО. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 19, 20.
10. Там само. Арк. 13.
11. Там само. Арк. 5.
12. Там само. Арк. 13.
13. Там само. Арк. 22 –23.
14. ДАЖО. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 11.
15. ЦДАУ К. Ф. 442. Оп. 643. Спр. 1, Арк. 400.
16. Там само. Арк. 399.
17. ЦДАУ К. Ф. 442. Оп. 700. Спр. 338, Арк. 1, 2.
18. Газета „Село”, № 3 за 1911 рік. – С. 6.
19. ЦДАУ К. Ф. 301. Оп. 2. Спр. 428. Арк. 118 –125.

Випуск №16

20. ДАЖО. Ф. 442. Оп. 643. Спр. 1. Арк. 399.
21. ДАЖО. Ф. 183. Оп. 1. Спр. 1046. Арк. 1.
22. Там само. Арк. 5.
23. Довжук І. В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.)– Луганськ, 2003. – С.118.
24. Лось Ф. Є. Нариси з історії України. ХІ випуск. Україна в роки столипінської реформи. – Видавництво Академії Наук УРСР, 1944. – С. 63–64.
25. Там само. С. 68.
26. Михайлик О.Г., Кигий І.В., Пивницький М.Д. та ін. Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів. – Львів. 1988. – С. 40.
27. Поліщук Ю. Столипінська аграрна реформа на Волині. – К., 1999. – С. 58.
28. Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України: Підручник. – К , 2000 – С. 82.
29. Див.: Лось Ф. Є. Вказана праця. – С. 92.

В статье анализируется влияние столыпинской аграрной реформы на развитие предпринимательства в сельском хозяйстве

The paper analyzes the impact of the, stolipin agrarian reform an the development of entreprenlurship in farming